

1. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

1.1 Феноменологія народних звичаїв і традицій українського народу як основи національної ментальності

Тривала асиміляторська політика щодо українського народу з боку царського та комуністичного режиму, цілеспрямована боротьба проти всього національного, а також сучасна економічна розруха привели до занепаду духовності, втрати національної гідності. Через ідеалізацію всього зарубіжного у населення нашої країни виробляється відчуття меншовартості, власної нікчемності, зневіри в можливість перемін на краще, бажання змінити громадянство, забути свої етнічне походження. Відомо, що держава, населення якої втратило усвідомлення своєї національної вартості приречена на загибель. Зрозуміло, щоб змінити ситуацію на краще потрібні радикальні зміни в економіці, але духовна сторона не менш важлива. Тільки національно-свідомий уряд може підготувати закони, які сприятимуть розвитку економіки на Україні, а не збагаченню зарубіжних банків. Що ж стосується питань духовного розвитку нашого суспільства, то важливу роль сьогодні якраз повинні і можуть відіграти ті звичаї, традиції наших пращурів, завдяки котрим формувалося поняття української ментальності. В даній статті автор хоче більш детально зупинитися на деяких конкретних цінностях, які сповідували українці впродовж віків. Вони знайшли свої конкретне відображення в українських народних звичаях, традиціях та обрядах. Чи не залишилися вони на узбіччі історії десь в XVII-XIX століттях як кумедна реліквія, музейна цінність, яка не варта реального життя? Чи має шанс для виживання в таких умовах народне мистецтво, традиційна українська побутова культура? І кому вони потрібні? Невже лише фанатикам-патріотам, котрі збирають колекції старих горщиків, рушників, записують забуті пісні, легенди, оповіді щоб зберегти і передати народний скарб прийдешнім поколінням? А як на це дивиться те саме покоління? Чи потрібен йому той скарб?

Хто, за яких умов, і в якому вигляді може "купити" народні звичаї, обряди, заплатити за древній символ-оберіг який захистить немовля чи збереже молоде подружжя, заплатити за настрої, за гарні емоції, враження. Протягом багатьох століть людські цінності залишаються незмінними. Люди нинішні, як і їх прадавні предки мріють про щастя, красиве кохання, намагаються комусь сподобатись, на когось справити враження, когось захистити, щось в житті відмітити так, щоб запам'яталося на довго і щоб було про що розповідати. І тут традиції наших предків, краса народних ритуалів, символів, звичаїв будуть дуже доречними. Так влаштований наш людський рід, що ми на порозі ХХІ століття, як і тисячі років тому, хочемо, щоб на весільному рупникові були вишиті ті знаки що несуть нам добро, захистять сім'ю, рід тощо. Досить цікавим і практично недослідженим і наш народний місячний календар. Свята місячного циклу (їх ще називають перехідними), через непостійність дат, менше прив'язані до днів пам'яті християнських святих, деякі з них взагалі не відмічені в християнському календарі, як свята, хоча в багатьох селах по сьогоднішній день, збереглися заборони на певні види праці в ці дні, численні ритуали та повір'я, пов'язані з такими датами. Перехідний народний календар охоплює неповних чотири місяці, саме той період коли селяни сіяли, садили, пересаджували рослини, або готувались до сівби - пророщували насіння, висівали парники. Наші предки давно помітили вплив місяця на погоду та ріст рослин. Саме в період сівби вони ретельно стежили не лише за температурним режимом, а й фазами місяця. Цілком ймовірно, що лік часу, в цей найбільш відповідальний для землеробів період, йшов не місяцями, а тижнями. Кожен тиждень мав свою назву і свої звичаї і інструкції, стосовно сільськогосподарських робіт. На сьогоднішній день нам вдалося встановити десять із шістнадцяти народних назв тижнів: прощений (колодка), жилавий, средопісний, похвальний, вербний, білий, великодній, провідний, переплавний, зелений. З багатьма із них пов'язані певні народні прикмети. Так на вербному тижні не радили сіяти буряки, щоб не були коростявими, як верба, на провідному не рекомендували садити городину, говорять, що погано сходитиме, вдалим

для сівби та садіння вважався білий тиждень — посіяна в чистий четвер пшениця буде чистою, посаджені в п'ятницю на цьому тижні гарбузи мають бути жовтими і солодкими, як паски, які традиційно випікали в цей день, а посіяні на зеленому тижні огірки довго будуть зеленими. Такі рекомендації, що до сівби чи садіння городніх культур в певні тижні чи перехідні свята, на перший погляд можуть показатися надуманими, не вартими уваги. Адже ці дати не в числі, і амплітуда їх коливання в різні роки сягає цілого місяця, проте кожне таке свято щороку співпадає з певною фазою місяця. І якщо припустити, що ці фази мають суттєвий вплив на ріст рослин, детальне дослідження такого календаря спільно з працівниками сільського господарства може дати практичні результати. До прийняття християнства наші предки жили за сонячно-місячним календарем. Основні свята з постійними датами були, як правило, пов'язані з певним положенням сонця, а, так звані, перехідні з відповідними фазами місяця. Святами на честь поворотів Сонця були, як відомо, Святий вечір (Коляда, Корочун) і Купала. Святий вечір відмічався в ніч з 24 на 25 грудня. Двадцять п'ятого грудня день більшав на 1 хвилину, тому напередодні, ввечері 24 грудня відмічалось велике свято в честь відновлення, народження сонця, світла. Відродження світла знаменував собою і новий вогонь, який добували в цей день при допомозі кременю і кресала для приготування святкової вечері. Після введення християнства з язичеською Колядою співпало одне з найбільших християнських свят — Різдво Христове. З переходом на юліанський календар літочислення спростилося, відпала необхідність щорічно визначати періоди зимового та літнього сонцестояння, весняного та осіннього рівнодення. Проте юліанський календар (старий стиль) мав невелику похибку (11 хв. 14 сек.), яка із століттями ставала все помітнішою. Вчені Західної Європи порадили папі Римському Григорію XIII запровадити новий більш точний календар, який би ліквідував, невідповідність між астрономічним і календарним часом. Новий, так званий, григоріанський календар було введено в католицькому світі в 1585 році. В наш час за григоріанським календарем йде літочислення в більшості країн світу. 14 лютого 1918 року він був

запроваджений і на території колишньої Радянської Держави. Проте православна церква нововведень так і не визнала. Саме через це Святий вечір відмічається в православ'ї не 24 грудня, а 6 січня (24 грудня за старим стилем). Святий вечір був ініціальною датою - початком світлового року. Люди вірили, яким буде перший день, таким і весь рік. Щоб рік був багатим, на покуті ставили сніп жита, або пшениці, долівку встеляли соломкою (дідухом), на стіл під скатерку стелили сіно. На сіно клали обереги: голівку часнику, або маківку від нечистої сили і лихих духів, краєць хліба з сіллю, щоб бути весь рік ситим, грудочку цукру, щоб життя було солодким і монетку, як правило 2 або 20 копійок, щоб всі були в парі, крім того вірили в магічну силу металу, особливо білого. Забезпечити добробут сім'ї на весь рік мав і багато накритий стіл, про що свідчить ще одна назва свята - Багата кутя. В цей день в більшості сіл Поділля готували 12 страв, а подекуди 13 або 18. С.І. Килимник на основі глибоких досліджень приходять до думки, що найчастіше готували 12 страв тому, що протягом року Місяць оббігає Землю 12 разів. "Отже, кожному місяцю наче присвячена страва. По-друге, на Багату Кутю мусять бути приготовлені страви з усієї городуни та садовини, що тільки ї в господарстві, щоб усім цим прийняти й бога врожаю і святі душі дідів-прадідів... А вони, покуштувавши всього цього, дадуть у цьому році іще більший урожай." [С.Килимник. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Книга 1. Київ, 1994. С.20-21].

А от пісними чи скоромними мають бути страви — це питання виявилось дискусійним. Християнські священники наполягають на тому, що вечеря на Святий вечір повинна бути пісною, розговлятися скоромним можна було лише вранці після всеношної різдвяної служби. Проте, дотримуючись древньої язичеської традиції, на святий вечір селяни нерідко влаштовували справжню багату кутю не лише з пісними, але й скоромними стравами. В деяких селах вважали, що постити потрібно було лише вдень, а як зірочка зійде, можна було приступати до багатой трапези, або ж що на Святий вечір з пісної їжі (куті) потрібно було лише починати, а потім можна вживати все, що на душу піде, гріха не буде.

Віруючі християни в цей день, без сумніву, дотримувались посту. Але і їх стіл нараховував не менше 12 страв. Тут були кутя і узвар (компот із сухофруктів), варений горох, затертий пшоном капуста, смажена риба, тушкова капуста, голубці, гриби, гречана каша з конопляним молоком, млинці пшеничні, гречані, або картопляні, вареники з капустою, цибулею, квасолею, картоплею та кислицею (м'якіттю з варених сухофруктів), яблука, горіхи, пряники для дітей, по можливості і солодкий мед. Крім хліба, паляниць та пирогів в цей день обов'язково пекли книші - круглий хліб з накладеним зверху хлібенятком. Верхню частину книша (хлібенятко) називали душею. Не дивлячись на те, що книші споживали всі члени родини, їх випікали для душ покійних родичів, які прилітають на Святу вечерю. Особливо урочисто обходились з обрядовими стравами кутею і узваром. Варити кутю намагались у новому горщику, виймали з печі кутю і узвар із сходом сонця. По тому, як була зварена кутя гадали на майбутній урожай: якщо вона вдасться з верхом — на наступний рік буде гарний врожай, якщо западе рік буде неврожайний, якщо під час варки пустила кільця — буде гарний врожай пшениці. Заправивши кутю тертим маком, розведеним водою медом, горіхами, після слів господаря "Соб, кутя, на покуття", господиня, кудкудакаючи (щоб кури гарно неслися), несла її на почесне місце - покуття і ставила поряд із снопом (обжинковою квіткою). Переносячи кутю із покуття на стіл, жінка квокотала, щоб квочки добре на яйцях сиділи, а дітки цяпали, щоб курчатка водилися. Узвар ніс старший синок, або сам господар, при цьому вони гули, як бджоли. Батько запаливав свічку, всі члени сім'ї, затамувавши подих, слідкували куди похилеться полум'я: якщо на покуття, або на піч членів сім'ї стане більше, дитинка народиться, або син невісточку приведе, якщо до дверей - сім'я зменшиться, дочка заміж піде, син - до війська, або хтось відійде назавжди. Потім батько ховався за святковим столом і запитував дітей, чи вони його бачать. Ті відповідали, що не бачать, тоді батько говорив: "Дай, Боже, щоб і на той рік не бачили". Не бачили із-за пирогів, куті, узвару, всього вареного і смаженого, що ї на столі. Це свято в першу чергу було сімейним, за одним столом збиралися всі члени родини.

ни. В гості в цей день не ходили, якщо когось Святий вечір застане в дорозі чи в чужій хаті — весь рік блудитиме по далеких дорогах та чужих кутках. До рідного дому на святу вечерю прилітали і душі померлих предків, тому перед тим як сісти за стіл, дітки обов'язково дули на лаву, щоб бува духа якого не привалити, а перед початком трапези господиня промовляла: "Просимо всіх і мертвих і живих до святої вечері". Першу ложку куті набирав батько і йшов мороза кликати, виходив на поріг, або підходив до вікна і говорив: "А йди, морозе, кутю їсти, а як не приходиш до нас, щоб не приходив і на наші посіви". Набирав другу ложку і підкидав до стелі, а дітки долоньками ловили, вірили, хто впіймає найбільше куті, той влітку роя бджолиного вислідкує і впіймає. Під час вечері не можна було сваритися чи сперечатись, щоб у сім'ї весь рік була злагода, пити воду, щоб спрага не мучила (пили лише узвар), старалися до закінчення трапези не випускати ложки з рук, щоб влітку в жнива серпа з рук не випускати. Господиня під час вечері сиділа на почесному місці під образами, на покутті (покуття знаходиться по діагоналі в найдальшому кутку від печі) і до закінчення трапези не мала права вставати, щоб квочки добре сиділи, не вставали з насиджених яєць. Якщо щось потрібно було подати до столу, чи принести ложку для випадкового подорожнього, вставали дітки, або чоловік. Після того, як сім'я повечеряла, батьки кидали на долівку в солому горіхи, дрібні монети, цукерки. Діти, шукаючи їх, повзали по соломі, мукали, мекали, ківікали, цяпали .., а батьки легенько смикали їх за волосся вгору, щоб телятка, ягнятка, лошатка, поросятка були вухаті й волохаті, а курчата, гусята, каченята - чубаті, щоб велася всяка живність. Після вечері зі столу не прибирали, їжу і ложки залишали для душ померлих родичів. Приблизно так відзначали Святий вечір у давнину в більшості сіл Поділля, проте в різних селах були свої відмінності. Обов'язковим атрибутом зимових святок був дідух, що уособлював дух предків, дідів. Ось лише роль дідуха в різних регіонах відігравали різні символи. Так, на більшій території Поділля дідухом називали солому, якою встеляли долівку на Святий вечір. Від Коляди до Нового року дідух-солома лежав на долівці, в хаті цілий тиждень не

підмітали. В західних районах Поділля дідухом називали останній обжинковий сніп, або обжинкову квітку, які від Святого вечора до Нового року стояли в хаті на покутті. А в південно-західних районах краю дідухом був гарбуз. Ось як розповідає про обрядові дії з гарбузом Ковальська Ксенія Василівна жителька села Березівка Могилів-Подільського району:

- На Святий вечір господар йде в льох, тричі кланяється гарбузові і вносить його до хати, прив'язавши до хвоста колоски хліба. Гарбуз цей називають дідухом. Всі члени родини качають по черзі дідуха по долівці від порогу до столу, щоб скільки зернят у дідухові, стільки було достатку у сім'ї. Дітки при цьому наслідують голоси домашніх тварин, щоб живність велася. Під столом дідуха поміщають у гніздечко із сіна, сідають за стіл і кладуть на нього ноги, щоб всі члени родини були здоровими у наступному році. Першу ложку куті клали на дідуха, "годували діда". Дідух-гарбуз лежав під столом від Святого вечора до Нового року. За давньою доброю традицією на Святий вечір дітки носили дідусям, бабусям, хресним батькам, бабам-повитухам вечерю. Мати зав'язувала їм у вузлик гостинці, калач, пироги, варенички в мисочці, іноді і кутю. Люди, яким принесли вечерю, пригощали дітей своєю кутею, цукерками, пряниками, яблуками, горіхами, давали їм дрібні гроші, а іноді передавали через діток свої гостинці їх батькам (обмінювали калач, пироги). Носили вечерю і самотнім немічним сусідам. Це було виявом милосердя, любові до ближніх, особливо знедолених, стареньких. В деяких селах вечерю носили не на Святий вечір, а в перший день Різдва. Після обрядових дій в хаті, люди старшого покоління йшли до церкви, а молодь і діти колядувати. В різних селах колядували в різний час. Діти, як правило, колядували на Святий вечір, молодь в одних селах на Святий вечір, в інших на Різдво, дорослі люди на перший, а то і на другий день Різдва. Дорослі колядували, як правило, на нужди церкви. Коляднички на Святий вечір ходили з зіркою. Зірка в пізніші часи символізувала християнську "віфлеїмську зізду", яка за легендою, з'явилась на небі після народження Ісуса Христа. Проте, якщо придивитись до зірки уважніше, вона все ж

більше нагадувала сонечко. Виготовляли зірку, як правило, із звичайного решета (обичайки), яке обклеювали кольоровим папером, фольгою, в середину вставляли свічку, а по колу прикріплювали сім, вісім, або дванадцять промінців. Досить красиві і поетичні різдвяні колядки. В більшості випадків це були календарні народні пісні аграрного характеру, що славили господаря, господиню, їх діток, магією слова накликали на них багатство і добробут. Своім корінням колядки сягають в дохристиянську епоху. Поряд з ними створювались інші пісні-молитви, в основі яких лежали християнські сюжети. З цього приводу відомий дослідник новорічної обрядовості О. Курочкін писав: "Відмінні щодо походження й ідейної спрямованості, дві групи різдвяних пісень активно взаїмовпливали, в результаті чого виникло чимало перехідних, гібридних форм колядок, в яких вже важко визначити, де кінчаються язичеські і починаються християнські мотиви" [Новорічні свята українців: традиції і сучасність. К., 1978. С.72]. Народні колядки, як і щедрівки, котрі виконувались на Новий рік, складаються з двох нерівних частин. Перша — величальна господарю, господині, сину, дочці, малим діткам, друга, значно коротша — прохання винагороди за пісенне привітання та жартівливі погрози типу: "не дасте пирога, візьму вола за рога", "не дасте книш — пуцу в хату миш", або "не дасте пиріжок — переверну хату за ріжок". Проте, спочатку обов'язково в піснях возвеличували господарів, тут були мотиви аграрні і скотарські, мисливські і військові, весільні та казково-фантастичні. Батькам, що мають дітей на виданні, пророкували в хаті дві радості: "перша радість сина женити, друга радість дочку віддавати...", молодим господарям — хліви та кошари повні бичків, овець, поле неміряне, копи нелічені. В господарстві їм допомагають персоніфіковані образи Сонця, Місяця, Дрібен-дощику, або християнські святі — Матір Божя, Микола, Петро, Ілля. Але найбільше багатство — то родина, кохана дружина: "А ті вівці то — полова, в тебе жінка чорноброва". Таким чином, в народних традиціях та обрядах українського народу виявлялась своєрідна філософія народа-трударя, народа-землероба. Віками складалась українська ментальність, яка в своїй основі містила принципові заса-

бувати сьогодні. Але поки що замість них східна зодіакальна символіка, різноманітні гороскопи заповнили наші ринки, заповнивши собою той духовний вакуум, який виник на Україні внаслідок заборони, протягом тривалого часу, національної культури. Українська символіка, атрибутика, фольклорні традиції по своїй красі, образності, силі впливу на емоції людей, а також древності походження можуть не тільки успішно конкурувати з іноземними фетишами, але й сприяти відродженню духовності, національної гідності, що завжди були невід'ємною складовою української ментальності.